

MAGYARORSZÁG ÉS BAJORORSZÁG 1919-BEN

F L O R I A N H A R T L E B

Százegy évvel ezelőtt a Bajor és a Magyarországi Tanácsköztársaság egyaránt az I. világháborút követő zavargások talaján jött létre. Létezésük olyan eseményeket hívott életre, amelyeket „forradalminak” vagy „radikálisnak” neveznek, mert nem fogadják el az alkotmányos berendezkedést, demonstrációk és sztrájkok kirobbanásához vezetnek, és rendre erőszakos konfliktusokat idéznek elő.¹ A tanácsköztársaságok a világháború nélkül nem jöhettek volna létre és olyan válságjelenségeknek számítottak, amelyek Németország és Ausztria–Magyarország megsemmisítő vereségéből származtak. A versailles-i és a trianoni „békeszerződések” olyan traumát váltottak ki, melyeknek a későbbiekben messzemenő következményei lettek.

BAJOR–MAGYAR PÁRHUZAM

Az I. világháború – mint a „20. század őskatasztrófája”² – aláásta mindkét vizsgált társadalom alapjait és szükséghelyzetet, traumát, inséget teremtve szociális gyújtóbombává alakult. A lakosság éhezett, a bizonytalan helyzetért pedig Bajorországban is a monarchiát tették felelőssé. Az ellátási szűkösség, valamint a háborús veszteségek miatt elapadt a bizalom, III. Lajos királyt lemondásra kényszerítették. A forradalmi hevület elszabadult, a hatalom megdöntését nemzetközi erők is támogatták. A munkástanácsokat, amiket az 1905-ös orosz forradalom idején hoztak létre, majd az 1917-es orosz forradalom idején elevenítették fel, exportálták és meghonosították Magyarországon éppen úgy, mint Bajorországban.

Azt a szempontot is figyelembe kell vennünk, hogy amennyiben az egyik forradalom a másikonál lelkesebb cselekvést mutatott, ösztönzőleg hatott arra. Kun Béla azt táviratozta, hogy a magyar forradalmárok „természetes szövetségüket” látják az új Bajorországban.³ Éppen ezért euforikus hangulatban jelentette: „Őszinte örömmel, lelkes barátsággal üdvözlök benneteket, fiatalabb testvérünket Budapest forradalmi proletariátusa és az egész Magyar Tanácsköztársaság [...] Fel! Forradalmi munkásaitok, parasztjaitok, katonáitok kemény szívvel, biztos kézzel lendülnek a nemzetközi proletárforradalom élére [...] Példátok azt mutatja, hogy a nemzetközi proletárforradalom győztesen tör előre”.⁴ Az üdvözlés visszhangra talált Bajorországban – ezt jegyezte fel a Tanácsköztár-

1 Vö. Michael SELIGMANN: *Aufstand der Räte. Die erste bayerische Räterepublik vom 7. April 1919* [disszertáció] Hamburg, 1998, I. kötet, 43.

2 George F. KENNAN: *The Decline of Bismarck's European Order*, Princeton University Press, Princeton, 1979, 3.

3 Idézi Martin SCHULZE WESSEL: *Avantgarde der Weltrevolution. Die Räterepubliken in München und Budapest, = Bayern mitten in Europa. Vom Frühmittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, szerk. Alois SCHMID-Katharina WEIGAND, C. H. Beck, München, 2005, 380.

4 Idézi SELIGMANN: *I. m.*, 411.

saság egyik kezdeményezője, az anarchista író Erich Mühsam: „1919. március 21-én, mint egy bomba, úgy csapódott be a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltásának híre. Kun Béla neve Lenin és Trockij neve mellett a tömegek harca hívását jelentette”⁵ Az író Thomas Mann a magyar események kapcsán lelkesedésben tört ki. Naplójában euforikusan ezt írta: „Nemzeti felkelés. Képes voltam az utcára menni és kiabálni: le a nyugati látszatdemokráciával! [...] Éljen a kommunizmus!”⁶ Számos bajor városban a budapesti forradalommal kapcsolatos szimpátiatüntetések zajlottak. A konzervatív berlini napilap, a *Berliner Tageszeitung* azt jelentette, hamisan, hogy Kun Béla a „magyar bolsevik köztársaság diktátora” április másodikán „nagy kísérettel” Münchenbe fog érkezni.⁷

Figyelemre méltó és megjegyzendő: a három tanácsköztársaság létezése, Oroszországban, Magyarországon és Bajorországban, felcsillantotta egy kommunista világállam megvalósulásának lehetőségét.⁸ Erről tanúskodnak azok a táviratok is, amelyeket Lenin Budapestre és Münchenbe küldött, utóbbi esetében éppen oda, ahol a 20. század elején két évet élt. Mindazonáltal Bajorország szocialista/kommunista különutat járt be Németországban; München a maga forradalmi hónapjaiban sok különcöt, szektánst és világmegváltót vonzott, akik egy tanácsköztársasági díszelőadás főpróbáján érezték magukat. Mégis, a bajor forradalmárok ugyanazt a célt követték, mint a többiek: a kormánydöntések nemzetköziesítését. Nyomatékosítsuk, hogy „a Magyarországi Tanácsköztársaság nem maradhatott fenn elszigetelődve, még kevésbé a müncheni; Európa térképen mindössze két kis szigetet képeztek, egy parlamentáris kontinens keretei között.”⁹

**felcsillantotta egy
kommunista világállam
megvalósulásának
lehetőségét**

ÍRÓKÖZTÁRSASÁG

Budapesten Károlyi Mihály kormányának sikertelensége a forradalom radikalizálódásához vezetett, a magyarországi kommunisták államcsínnel vették át a hatalmat. Egy kis csoport Münchenben is államcsínyt hajtott végre, miután lezajlott a régi rend átalakulása.

A bajorországi események fontos szereplője volt Kurt Eisner, aki nem tősgyökeres bajor volt, 1867-ben egy zsidó kereskedő családjában, Berlinben született. Tanulmányai félbeszakítása után íróként és újságíróként dolgozott. Berlinben hivatásában és magánéletében egyaránt kudarcot vallva 1907-ben Nürnbergbe költözött, három évvel később bajor állampolgárságot kapott. Münchenbe költözött, s elkötelezte magát a szociáldemokrácia mellett. A pacifista Eisnert 1918-ban háborúellenes sztrájk szervezőjeként bebörtönözték. Novemberben a forradalom vezetőjévé vált, kihirdette a király lemondását és kikiáltotta a Bajor Szabadállamot.¹⁰ A bajor összeomlás, mint a német birodalom első összeomlása, igazi *one man show* volt.¹¹ München hivatalos intézményeire kikerült a vörös zászló és a Wittelsbach-dinasztiát 738 évi uralkodást követően lemondatták. Eisner a bajor államiságot Berlin ellen határozta meg, sőt a birodalmi kormánnyal meg is szakította a kapcsolatot.¹² Az ekkoriban 12 éves Klaus Mann az alábbiakat jegyezte fel naplójába: „Forradalom! Kurt Eisner az elnök – nevészes. Egyesek számára mégis hízelgő – száz év múlva úgy fognak beszélni a bajorokról, mint a francia forradalomról!”

Eisner politikája a népesség körében nem talált egyetértésre. Még Friedrich Stampfer is, a szociáldemokrata *Vorwärts* főszerkesztője, így írt 1918. december

5 Idézi SIMON SCHAUPP: *Der kurze Frühling der Räterepublik. Ein Tagebuch der bayerischen Revolution*, Unrast Verlag, Münster, 2018, 148.

6 Idézi VOLKER WEIDERMANN: *Die Träumer. Als die Dichter die Macht übernahmen*, De Gruyter Oldenbourg, München, 2019, 143.

7 Idézi SCHULZE WESSEL: *I.m.*, 379.

8 GLEB J. ALBERT: „Glückliches Ungarn!” *Sowjetische Reaktionen auf die Ungarische Räterepublik = Die Ungarische Räterepublik 1919. Innenansichten – Außenperspektiven – Folgewirkungen*, szerk. Christian KOLLER–Matthias MARSCHIK, Promedia, Wien, 2018, 199–214., 205.

9 SCHULZE WESSEL: *I.m.*, 378.

10 Vö. BERNHARD GRAU: *Kurt Eisner 1867–1919. Eine Biographie*, C. H. Beck, München, 2001.

11 SEBASTIAN HAFNER: *Die Deutsche Revolution 1918/19*, Rowohlt, Hamburg, 198.

12 Vö. PETER CLAUS HARTMANN: *Bayerns Weg in die Gegenwart. Vom Stammesherzogtum zum Freistaat heute*, Pustet, Regensburg, 1989, 469–471.

elsejei vezércikkében: „Te az örültek világában élsz, ha azt hiszed, mint bevándorló berlini irodalmár, aki a nyilvános életben még semmilyen szerepet nem játszott, és akit a bajorok három héttel ezelőtt még alig ismertek, hogy számíthatsz a bajorok bizalmára.” Az 1919. január 12-én megtartott választáson Eisner radikális szocialista pártja csak a szavazatok két és fél százalékát szerezte meg – ez megsemmisítő vereség volt. A szocialista Eisner homályos középúton állt a parlamentarizmus és a tanácsköztársasági modell között; a mérsékelt szociáldemokrata erőkkkel kompromisszumokat kötött, a munkás-, paraszt- és katonatanácsoknak tanácsadói funkcióik maradtak. Mindazonáltal Eisner „nem a parlamentáris, hanem a forradalmi felfogásban” gondolkodott,¹³ sőt a polgárságot a politikai alkuból ki akarta zárni.

Eisner az országgyűlésen akarta bejelenteni lemondását, erre azonban nem került sor, mivel 1919. február 21-én meggyilkolták. A tettes „magányos farkas” volt, aki antiszemita okokból követte el tettét, szimpatizált a Thule Társasággal, de nem tartozott semmiféle csoporthoz. Halála révén Eisner a forradalom mártírjává vált, százezer ember vett részt a temetésén (köztük a fiatal Bertold Brecht és Adolf Hitler is), a bajor baloldal pedig tovább radikalizálódott. Eisner hivatalosan távolságot tartott a bolsevizmustól, meggyilkolását követően azonban megnyílt az út a tanácsrendszer létrehozása előtt, a parlamentarizmus kizárásával. München „fortyogó boszorkánykatlanná” vált.¹⁴

Münchenben 1919. április 7-ének éjszakán, a helyi munkástanácsok tagjainak közreműködésével, a Wittelsbach-palotában – pikáns módon a bajor királyné hálószobájában – került sor a tanácsköztársaság kikiáltására. Az udvari ceremóniák helyszínén súlyos bakancsokban trappoltak a munkások. Bajorország kinyilvánította csatlakozását a világforradalomhoz – ez volt az anarchista írók és dilettánsok befejezetlenül maradt, „álmotáncos kabinetjének”¹⁵ követelése. A kabinet külpolitikája az úgynevezett „telegram politika” volt: a tanácsköztársaság azonnal a forradalmi kormányokhoz fordult. „A Bajor Tanácsköztársaság az orosz és a magyar nép példáját követi. Azonnal felveszi a testvéri kapcsolatot ezekkel a népekkel” – írták.¹⁶

Az első tanácsköztársaság csak néhány napig maradt fenn, április 7-től április 13-ig, és mindenekelőtt furcsaságokat hozott. Amint a központi tanács elnöke, Ernst Niekisch¹⁷ idegi problémák miatt lemondott, a 25 éves anarchista író, Ernst Toller követte. Franz Lipp személyében Toller olyan külügyminisztert nevezett ki, aki pszichikai értelemben beteg volt – „Lippről olyan hamis hír terjedt el, hogy ő a háború során diplomáciai szolgálatot látott el, hogy

külügyi munkát végzett és hogy minden olyan tulajdonsággal rendelkezik, amelyet a szolgálat igényel. Senki sem ismerte Lippet, senki sem hallott Lippről, de miután másik jelölt nem akadt, így hát őt nevezték ki.”¹⁸ Ezt követően, miután táviratokat küldözgetett többek között Oroszországba és a pápának a Vatikánba,¹⁹ elmeegógyintézetbe küldték. A „szabad állam és a szabad pénz természetes gazdasági rendjének” teoretikusa, Silvio Gesell vette át a pénzügyeket és azon nyomban el is kezdte elképzeléseit megvalósítani. Az oktatás területén kijelentették, hogy a házi feladat a tanári lustaság prémiuma, az iskolalátogatás alól felmentették a diákokat, amennyiben mégis bejártak az iskolába, a tanórákon korlátozások nélkül mozoghatnak.²⁰ Egy valamirevaló kormányprogram azonban továbbra is hiányzott, jóllehet problémák számolatlanul keletkeztek, mint például az élelmiszerhiány és a feketepiac. A bajor parlament által márciusban megválasztott Hoffmann-kormány arra törekedett, hogy a tanácsköztársaságot megbuktassa. Világos volt, hogy az Írókőztársaság napjai, vagy még inkább órái, meg vannak számlálva.

13 HAFNER: *I.m.*, 203.

14 HARTMANN: *I.m.*, 473.

15 WEIDERMANN: *I.m.*, 152.

16 Idézi SELIGMANN: *I.m.*, 398.

17 Porosz író, gondolkodó (1889–1967), a weimari Németország idején virágzó konzervatív forradalom (*Konservative Revolution*) meghatározó alakja, ún. „nemzeti bolsevik” szárnyának vezetője, a náciellenes *Widerstand* (ellenállás) című folyóirat főszerkesztője. (A Szerk.)

18 *Revolution und Räterepublik 1918/19 in Augenzeugenberichten*, szerk. Gerhard SCHMOLZE, Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1978, 268.

19 Vö. Ludwig HÜMMERT: *Bayern. Vom Königreich zur Diktatur*, Ludw. Pfaffenhofen 1979, 116.

20 WEIDERMANN: *I.m.*, 177.

» Bajorország kinyilvánította csatlakozását a világforradalomhoz

KOMMUNISTA HATALOMÁTVÉTEL

Az első tanácsköztársaság káoszának és diktatizmusának valódi kommunista puccs vetett véget.²¹ A Németországi Kommunisták Pártja (KPD) államcsínytel átvette a hatalmat a „látszat-tanácsköztársaságtól”. Ettől kezdve kommunista diktatúra bontakozott ki, akárcsak 1919. március 21-től kezdve Magyarországon.²²

Kurzusváltás történt: a második tanácsköztársaságot a kommunista Max Levien és Eugen Leviné vezették. Mindketten Oroszországból érkeztek haza. Leviné gazdag, szentpétervári családból származott, szülei német zsidók voltak, ő maga 1913-ban szerezte meg a német állampolgárságot. Max Levien 1885-ben született Moszkvában egy német nagykereskedő fiaként. Miként Leviné, úgy ő is részt vett az 1905-ös orosz forradalomban és börtönbüntetést kapott. Kiszabadulását követően természettudományi tanulmányokat folytatott Zürichben, ahol megismerkedett Leninnel. A hatalom új urai proletárdiktatúrát hirdettek, ezért elrendelték a polgárok teljes körű lefegyverzését és a Vörös Hadsereg létrehozását. Leviné már a kezdetektől fogva világossá tette, hogy nem támogat olyan tanácsköztársaságot, amelynek vezetése nincs szilárdan és kizárólag a KPD kezében, így a hatalomból a szociáldemokratákat is kizárták.

„Csillagosok, katonák” –
A Vörös Hadsereg
alakulata 1919-ben
(Fortepan)

Egyes kommunista intézkedések megfeleltek a magyar példaképnek, mint például az osztalékfizetés megtiltása.²³ Abban viszont nem volt hasonlóság, hogy a Bajor Tanácsköztársaság nem terjedt ki országos méretekre, sőt hatalma alig érvényesült München határain túl. Az orosz és a magyar kommunistákkal való bárminemű összekapcsolódás hiánya pedig valószínűtlenné tette, hogy a területileg elszigetelt Bajor Tanácsköztársaság tartósan fennmaradjon. Főleg, hogy rövidesen fizetési vészhelyzet bontakozott ki, amire Leviné minden bankjegyet és banki tartalékot lefoglalt. A politikai megtorlás viszont párhuzamot mutat a magyar és a bajor helyzet között: a politikai ellenlébasokat letartóztatták, a Thule Társaság nyolc tagját, valamint két háborús

21 Vö. Claudia KLEYLEIN: *Revolution und Räterepublik. Nachwirkung und Mythos = Revolution! Bayern 1918/19*, szerk. Josef KIRMEIER, Haus der Bayerischen Geschichte, Augsburg, 2008, 55.

22 Vö. Markus SCHMALZL: *Die zweite Revolution. Parlamentarismus oder Räterepublik = Uo.*, 23.

23 Heinrich HILLMAYR: *Roter und Weißer Terror in Bayern nach 1918*, Nusser, München, 1974, 65.

„Vörös rongyok” –
A kommunista drapériákba
burkolt Hősök tere,
1919. május 1.
(Fortepan)

fogoly tisztet kivégeztek. A tanácsköztársaság vége vérfürdőbe torkollt: az erőszakot ellenerőszak követte, porosz és baden-württembergi segítséggel a szabadcsapatok (*Freikorps*) legyőzték a kommunista felkelőket. Ernst Toller, aki önmagát pacifistának tekintette, szakaszparancsnokként szintén részt vett a müncheni harcokban, jóllehet a katonai stratégiákról fogalma sem volt. Május másodikán az utolsó barikád is összeomlott.²⁴ Egy nappal ezelőtt Lenin a moszkvai Vörös téren ezt mondta: „A munkásosztály, amelyik felszabadította önmagát, nemcsak Szovjet-Oroszországban ünnepel nyíltan és szabadon, hanem Szovjet-Magyarországon és Szovjet-Bajorországban is”.²⁵ Szavai már nem érték el Münchenbe.

A kommunizmus önnön rémuralmával diszkreditálta önmagát.²⁶ Egy korabeli szemtanú így mérlegelt: „Mindenki előtt, aki szereti a népét és a hazáját, világossá kellett, hogy váljon, hogy a tanácsköztársaság tanulságait nem szabad elfelejteni, és örökre meg kell akadályozni, hogy hasonló állapotok kialakuljanak.”²⁷ A Tanácsköztársaság létrehozásában közreműködő személyek elleni hazaárulási perek során 65 vádlottat fegyházra, 1737-et börtönbüntetésre, 407-et fegyházra ítélték. Következményeiben tehát a politikai inga élesen jobbra lendült ki Bajorországban.²⁸ Levinét 1919. június 5-én felakasztották. A halál előcsarnokában felemelte öklét és azt kiabálta: „éljen a világforradalom”.²⁹ Ernst Toller szabadon bocsátásáért kiállt többek között Thomas Mann és Max Weber is, végül öt év fegyházra ítélték.³⁰

Ezek a dicstelen hetek és hónapok készítették elő a talajt Adolf Hitler felemelkedése számára, aki mint leszerelt katona, a helyszínen tanulmányozhatta az eseményeket. A *Mein Kampf*ban azt írta, hogy a tanácsköztársaság utolsó napjaiban őt is csaknem letartóztatták és börtönbe zárták. A zsidó származású szocialisták és tanácsstagok (Eisner, Levien, Leviné, Mühsam, Toller) miatt felparázslott az antiszemitizmus. A nemzetiszocialista mozgalom révén az antiszemita propaganda termékeny talajra hullott. Peter Clauss Hartmann történész így fogalmazott: „A tanácsköztársasággal kapcsolatos tapasztalatok, különösen a forradalom utolsó szakaszának erőszakos végkimenetele, ami egyébként Eisner vezetése alatt vérontás nélkül kezdődött el, a népszerűség széles rétegeiben,

24 HAFFNER: *I.m.*, 209.

25 Idézi HARTMANN: *I.m.*, 474.

26 Vö. Josef KARL: *Die Schrecken Herrschaft in München*, Hochschulverlag, München, 1919.

27 Max GERSTL: *Die Münchener Räte-Republik*, Politische Zeitfragen, München 1919, 131.

28 Vö. HÜMMERT: *I.m.*, 141.

29 Vö. Michaela KARL: *Die Münchener Räterepublik. Porträts einer Revolution*, Patmos, Düsseldorf, 2008, 229.

30 Vö. WEIDERMANN: *I.m.*, 273.

különösen a bajor polgárság köreiben, antikommunista traumát váltott ki.”³¹ München a „nemzetiszocialista mozgalom fővárosává” vált.

Magyarországon a tanácsköztársaságnak szintén ellenforradalom vetett véget, amely Horthy Miklós autoriter jobboldali mozgalmára épült. A fővárosba való bevonulása során úgy beszélt Budapestről, mint amely „vörös rongyokba öltözött” – ezek a kijelentések akár Münchenre is vonatkozhattak volna. A tanácsköztársaságok importőrei bukásuk után mindkét országban hazaárulónak minősültek. Kun Béla és Max Levien Bécsen keresztül egyaránt a Szovjetunióba távoztak, majd mindkettőjüket kivégezték a sztálini tisztogatások során. A tisztogatáshullám célja a bolsevikok régi generációjának eltávolítása volt.

UTÓHATÁSOK

A tanácsköztársaság, mint Bajorország történetének egy része, már a feledés homályába merült. Nem csoda, ahogy a kortárs ábrázolás megállapítja: a Bajor Tanácsköztársaság komédiaként kezdődött, a vége pedig tragédia lett.³² Magyarországon ugyanez érvényes a diktatúra 133 napjára. Ezek voltak az első kísérletek, hogy a rendszert Oroszország területén kívülre exportálják. Miután ezek a kísérletek sorra megbuktak, a bolsevikok kénytelenek voltak a forradalmi internacionalizmushoz fűződő álmaikkal felhagyni és a kommunizmust egy államban megvalósítani. A Német Demokratikus Köztársaság történészei hálásan karolták fel annak idején a témát, hogy a tanácsköztársaság kísérletét saját rendszerük igazolására használják. Nyugat-Németországban a tanácsköztársaság témáját 1968-ban ásták elő.³³ A „tanács hatalom” sohasem volt „népi mozgalom”, de Bajorországban és Magyarországon is számtalan értelmiségi szimpatizánst vonzott. Lukács György oktatási népbiztos lett, s Bajorországban is számos irodalmár vállalt fontos szerepet, mint Toller, Mühsam, Niekisch vagy Oskar Marisa Graf és Gustav Landauer. Thomas Mann szintén kinyilvánította szimpátiáját. A „látszat-tanácsköztársaság” úgy működött, mint egy irodalmi szalon a müncheni bohémnegyedben, vagy mint egy olyan színdarab nyitánya, amelynek a „forradalom költészete” volna a címe.

A tanács-funkcionáriusok fő problémája abban rejlett, hogy egyikük sem tudta, hogy államszervezetük miként s hogyan működne. Bajorországban, akárcsak Magyarországon, a demokratikus képviselő és az állandó részvétel csak elméletileg létezett, a népképviselő nem működött, akárcsak az erőszak alkalmazásának kontrollja. Aki tanácsot követelt, legfeljebb tömegmozgósítást akart és tudott elérni. Plurális berendezkedésre a tanácsrendszer, természetének megfelelően, nem volt alkalmas, mivel a politikai hatalom érvényesítése során a „fékek és ellensúlyok” rendszerét nem ismerte, érdekkiegyenlítő intézményrendszerrel nem rendelkezett és a kisebbségvédelem terén sem volt eredményes. A tanácsrendszer a képviselői rendszer tagadásának elvén működött. A tanácsok Karl Marx szerint „nem parlamentáris, hanem dolgozó munkatestületek kell, hogy legyenek, törvényhozók és végrehajtók egyszerre” – pontosan ezáltal vált a tanácsrendszer egyik pillanatról a másikra demokráciából diktatúrává és terrorrendszeré. A tanácsköztársaság valóban a proletariátus (pártjának) diktatúrája volt. Münchenben egy szobor állít emléket Eisner halálának. Az ábrázolt test körvonala olyan, mint egy járdán hagyott rendőri krétarajz. Az emlékművet az 1980-as években állították fel, hosszas vitákat követően. Münchenben, a központtól távol, Neuperlachban található Kurt Eisnerről elnevezett utca is. 2014-ben viszont az akkori országgyűlési elnök, Barbara Stamm megtiltotta Eisner portréjának behozatalát a tartományi országgyűlésbe. Egy évszázaddal az 1918-as novemberi forradalmat követően Markus Söder bajor miniszterelnök a jubileum alkalmával törölte Kurt Eisner nevét, és hangsúlyozta, hogy mekkora képtelenség volna az a mondat: „Bajorország mint Szovjet Köztársaság.” ■

(Fordította: Sándor István)

31 HARTMANN: *I.m.*, 475.

32 Paul FRÖLICH: *Die Bayerische Räte-Republik* [1920], Köln, 2001, 7.

33 Vö. Claudia KLEYLEIN: *I.m.*, 53. Vö. Tankred DORST: *Die Münchner Räterepublik. Zeugnisse und Kommentare*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1969.